

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ESMİRA ŞƏFA QIZI BEHBUDOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN
ÇOXMƏNALILIĞI

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əzizə Hüseyn qızı Hacıyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis
filologiyası kafedrası

Müdafiə 25/11 2016-cı il saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevdə Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son illər frazeoloji birləşmələrə aid bir sıra tədqiqat işləri, dissertasiyalar yazılmış, ayrı-ayrı elmi əsərlərdə onların strukturu, semantikasi və s. haqqında əhəmiyyətli fikirlər söylənilmişdir. Əlbəttə, frazeoloji birləşmələr haqqında əsərlər çoxaldıqca, onların tədqiqat sahələri şaxələndikcə mübahisələr də genişlənməkdə davam edir. Bunu onunla izah etmək olar ki, germanistikada, o cümlədən ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin geniş şəkildə tədqiq olunmasına baxmayaraq frazeoloji birləşmələrin ümumi nəzəri məsələləri hələ də həll olunmamış qalır.

Frazeologiya son illərin tədqiqat sahəsi olduğundan onun obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün də vahid konkret termin hələ də yaradılmamışdır. Oudur ki, bu birləşmələr tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, dəyişməz söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, leksik söz birləşmələri, idiomlar, frazemlər və s. kimi çoxlu terminlər vasitəsilə adlandırılır.

Frazeoloji birləşmələrin ən maraqlı şaxələrindən biri olan ÇFB-lər (çoxmənalı frazeoloji birləşmələr) dildə işlənmə dairəsinə, zəngin mənə və forma variantlarına görə frazeoloji birləşmələr arasında xüsusi yer tutur və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. ÇFB-lərin bəzi qaranlıq qalmış, dilçilikdə hələ tam açıqlanmamış xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin gecikməsi ÇFB-lərdə əks olunmuş milli özünəməxsusluğun kifayət qədər öyrənilməməsindən irəli gəlir və onların hərtərəfli təhlili dilçiliyin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir.

İngilis dilində frazeoloji birləşmələrə dair bir sıra tədqiqat işlərinin və dissertasiyaların yazılmasına, onların xüsusiyyətləri, növləri, strukturu, semantikasi və s. haqqında müxtəlif fikirlərin söylənilməsinə baxmayaraq, bu problem hələ də öz həllini gözləməkdədir. Burada əsas məsələ frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığının sərhəddinin dəqiqləşdirilməsi, onun linqvistik xüsusiyyətlərinin və eləcə də işlənmə imkanlarının üzə çıxarılması və ona məxsus kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Aparılan tədqiqat işinin obyektı müasir ingilis dilində ÇFB-lərin linqvistik şərhinin verilməsi, onların komponentlərinin mətnə uyğun mənasının seçilməsi və semantik, eləcə də funksional-üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. *Predmeti* isə müasir ingilis dilində işlənən ÇFB-lərin müxtəlif sintaktik konstruksiyalarda

işlənməsinə müəyyənləşdirməkdir. Onların normada və danışqda işlənmə xüsusiyyətlərinə dair əldə edilmiş bilikləri sistemləşdirilmək və ümumiləşdirmək də tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi həll edilən problemlərin xarakteri ilə əlaqədardır. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq ingilis dilinin frazeoloji birləşmələrinin çoxmənalılığının xüsusiyyətləri geniş, sistemli şəkildə araşdırılaraq semantik cəhərdən qruplaşdırılır, onlara xas olan spesifik funksional cəhətləri müəyyənləşdirilir, eyni zamanda çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin forması və mənası arasındakı əlaqənin yaranması geniş şəkildə tədqiq olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran məqsəd ingilis dilində ÇFB-lərin funksional-üslubi və semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək, həmin birləşmələrin məna və qrammatik əlaqələrini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə cəhd göstərmişik:

- frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığını müəyyən edən faktorları açıqlamaq;

- ÇFB-lərin komponentləri arasındakı məntiqi və qrammatik əlaqələri müəyyənləşdirmək;

- çoxmənalı frazeologizmlərin həqiqi mənalarını üzə çıxaran semantik yolları ayırd etmək;

- mənaları mübahisə doğuran bəzi ÇFB-lərin mənalarını dəqiqləşdirmək;

- eyni və yaxın semantikaya malik mənaları açıqlamaq;

- ÇFB-lərin əmələgəlmə yollarını şərh etmək;

- ÇFB-lərin mənalarını kontekstdə təyin edən əlamətləri tapmaq.

Tədqiqatın metodları. İşin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq tədqiqatda müqayisəli-tarixi metod, linqvistik-təsvir metodları, struktur metod, komponent təhlil metodu, habelə, çoxmənalılığın işlənməsində etimoloji təhlil metodu, kontekstual və semantik təhlil metodları istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işində 1000-dən artıq frazeoloji vahiddən istifadə olunub, zəngin dil faktları əsasında təhlil edilib.

Tədqiqatın işlənmə dairəsi. Germanşünaslıqda ÇFB-lərlə məşğul olan ingilis alimlərindən Alçison C., Levis D.M., Blank A., Beretta A., Filmor AS.C., Kleyn D.F.; rus dilçilərindən Binoviç L.E., Budaqov P.A., Arsentyeva M.Q., Kramarenko Q.İ., Zamkova V., Jukov V.P., Çerdinseva T.Z.; Azərbaycan dilçilərindən Abdullayev S.Ə., Adilov M.I., Bayramov H., Cəfərov S.Ə., Vəliyeva N.Ç., Hacıyeva Ə.H. və başqaları öz tədqiqat

işlərində bu problemə toxunmuşlar.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əldə edilən ümumiləşdirmələrdən və irəli sürülən müddəalardan ingilis dilinin leksikologiyasına, eləcə də ümumi dilçiliyə aid yazılacaq əsərlərdə, frazeologiyaya dair aparılacaq tədqiqat işlərində nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işi praktik cəhətdən də faydalı hesab oluna bilər. Əsərdən əldə edilən nəticələrdən ali məktəblərdə ingilis dilinin qrammatikası üzrə mühazirələrin oxunmasında, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında yararlı ola bilər.

Tədqiqatın fərziyyəsi:

- ÇFB-lərin mətnə və danışmada istifadə olunan mənalарının düzgün seçilməsi əsas amillərdən biridir;
- komponentlərin daşdığı eyni və yaxın mənalарı onları əvəz edə bilən bir məna ilə təqdim edilməsi problemin həllinə müsbət təsir göstərir;
- mənalарının düzgün təyin edilməsi üçün formal informasiya müəyyənləşdirilir.

Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

- mətn daxilində leksik-semantik əlaqə və münasibətlər frazeoloji birləşmələrin gizli mənalарını aşkar edir;
- frazeologizmlərin tərkibini təşkil edən söz və sözlərin çoxmənalılığı bu və başqa frazeoloji birləşmələrin yaranmasına səbəb olur;
- frazeologizmlər mətnin situasiyasına görə yenidən məcazlaşır və çoxmənalılıq meydana çıxır;
- dildə frazeologizmlərin çoxmənalılığı paralel məcazlaşma nəticəsində yaranır;
- ÇFB-lərin daxilində baş verən struktur variasiyaların xarakteri açılır;
- ÇFB-lərin semantik xüsusiyyətlərinin işlənmə dairəsi nəzərdən keçirilir;
- frazeologizmlərin tərkibində olan komponentlərin başqa dilə tərcüməsi zamanı ikinci dərəcəli mənalар da yaranır.

İşin aparılması. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın başlıca müddəaları haqqında müxtəlif məcmuələrdə 6, o cümlədən xaricdə 2 məqalə çap olunmuş, beynəlxalq və respublika konfranslarında məruzə edilmişdir.

İşin strukturu. Dissertasiya işi "Giriş", üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və dil materialı kimi götürülmüş ÇFB-lərin müxtəsər lüğətindən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

"Giriş"də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və üsulları, aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin *birinci fəslı "İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin tədqiqi məsələləri"* adlanır. Dörd bölmədən ibarət olan bu fəsildə ÇFB-lərin müəyyənləşdirilməsi, komponentlərinin nitq hissələrinə görə çoxmənalılığını və onların mətnlə əlaqəsi aydınlaşdırılır. Frazeoloji birləşmə dildə işləndikcə, yeni məna incəlikləri kəsb edir. Bu məna incəlikləri müstəqil mənaya çevrilir və bir birləşmə üçün bütöv bir məna kompleksini təşkil edir. Belə halda bir birləşmənin bir neçə mənası olur. Deməli, çoxmənalı frazeoloji birləşmənin bir deyil, bir neçə mənası ola bilər ki, bu da onların müxtəlif mətnlərdə işlənməsi ilə üzə çıxır.

Dilin özü çoxcəhətli və mürəkkəb olduğu kimi, söz və birləşmələr də çoxcəhətli və çoxaspektlidir. Xalqın təfəkkürü və düşüncə tərzı, məişəti və iqtisadi həyatı dəyişdikcə, həmin xalqın dilində işlənen söz və birləşmələrin də ilkin mənaları dəyişir, genişlənir, yeni-yeni məna çalarları qazanır, fərqli mənalarda işlənilir və formalarını dəyişir. Bu proses dildə daim davam edir və nəticədə söz və birləşmələrin forma və məna münasibətləri də dəyişir. Beləliklə, dildə mənalarning şaxələnməsi, köçürülməsi, müxtəlif istiqamətlərdə dəyişməsi halları baş verir. Bu proses özünü çoxmənalılıqda daha çox göstərir.

Tədqiqatımızda çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin düzgün mətndaxili mənasının seçilməsi məsələsi ön planda durur. Düzgün mətndaxili mənanın seçilməsi problemi frazeoloji birləşmələrin ən zəngin qrupu olan feli frazeoloji birləşmələrə daha çox aiddir, çünki birincisi, feli frazeoloji birləşmələr həm sayına, həm də ifadə etdikləri mənalarning çoxluğuna görə başqa frazeoloji birləşmələrdən xeyli dərəcədə fərqlənir, ikincisi, feli çoxmənalı frazeoloji birləşmələr cümlədə əsas məna daşıyıcısı olduğu üçün onların mənasının düzgün təyin olunması bütövlükdə cümlənin mənasının başa düşülməsini asanlaşdırır. Bu baxımdan biz, tədqiqatımızda çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin mənalarningın mətn

daxilində düzgün təyin olunmasına cəhd göstərmişik.

Frazeoloji vahidin semantik və qrammatik quruluşunun mürəkkəbliyi onun müxtəlif mənalarda işlədilməsini imkanlarını məhdudlaşdırır. Beləliklə, çoxmənəlilik frazeoloji vahidlərin hamısına qismət olmur. Çoxmənəlilik, əsasən, frazeoloji qovuşma və frazeoloji birləşmələrə xas olan xüsusiyyətdir. Məsələn, *to be on the shelf* - 1) təxirə salınmaq, 2) qız qalıb qarımmaq, 3) həbs altında olmaq, 4) ayaqlarını uzadıb ölmək; *break the neck of smth.* - 1) məhv etmək, darmadağın etmək, sarsıtmaq, 2) bir şeyin ən çətin hissəsinin öhdəsindən gəlmək, 3) ən çətin işə tab gətirmək və s.

Çoxmənəlilik komponentlərinin nominativ mənə əsasında inkişaf edərək yeni əlavə mənalar qazanmasıdır. Bu yeni mənalar həmişə ilkin mənə ilə bağlı olur. Məsələn, *to be on the go* - 1) hərəkətdə olmaq, 2) iş başında olmaq, 3) tələsmək, 4) kefi yuxarı olmaq (içkidən), 5) tərək etmək, getmək və s. frazeoloji birləşməsinin bir neçə variantı mövcuddur: *to be at work//to be on the move//to be going to leave //to be in a hurry// to be in one's cups*¹. Məsələn,

- *Her real faith - what was it? Not to let a friend down...not to funk; to do things differently from other people; to be always on the go; not to be stuffy; not to be dull* (Galsworthy, *Three Men in a Boat*) - iş başında olmaq;

- *The guest was on the go for half an hour though the host began to show signs of impatience* - getmək, tərək etmək;

- *He is always on the go* - tələsmək

The wine made him a little, but on the go - şərabdan bir az keflənmək.

Dilçilikdə ÇFB-lər problemi ilə bağlı müxtəlif aspektdə tədqiqat aparan dilçilər bu sahəyə böyük diqqət yetirirlər². Bu məsələyə tədqiqatçıların münasibəti müxtəlif olsa da, müəyyən hallarda ümumi rəy özünü göstərməkdədir. Məsələn, rus və alman dillərinin frazeoloji sistemi üzrə müşahidələr aparmış L.Binoviç qeyd edir ki, rus və alman dillərinin

¹Насијева А.Н., Најафөв Е.В., Јафаров А.М. English Phraseology, Baku: Elm və Тəһsil, 2009, p. 9.

²Бинович Л.Э. О многозначности идиом // Иностранные языки в школе, 1979, № 5, с. 14; Жуков В.П., К вопросу о многозначности фразеологизмов // Вопросы фразеологии, М., 1965, с. 26; Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli-linqvistik təhlili (ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında). Bakı: Nurlan, 2011, s.76.

frazeoloji sistemində çoxmənalılıq təkcə sözlərə aid deyil, idiomlar və frazeologizmlər də çoxmənalı olurlar¹.

Dilçilikdə çoxmənalılıq çox mürəkkəb və mübahisəli məsələlərdəndir. Bir sıra dilçilər dildə çoxmənalılığı qəbul edir, bəziləri isə inkar edirlər. R.A.Budaqov göstərir ki, polisemiya (çoxmənalılıq) sözün forma və məzmun vəhdətini pozmur. Bu vəhdət o vaxt pozulardı ki, sözün mənası statik və dəyişməyən olsun. Əslində sözün mənası daim dəyişən tarixi hadisədir. Sözün forması dəyişməyən mənə ilə deyil, tarixi hərəkətdə, inkişafda olan mənə ilə qarşılıqlı əlaqədədir².

Göründüyü kimi, müəllif təsdiq edir ki, çoxmənalılığı inkar etmək olmaz, çünki, insan təfəkkürü hadisələri ümumiləşdirməyi bacarır və nəticədə bir sözlə bir neçə anlayış ifadə olunur. Çoxmənalılıq problemi ayrılıqda tədqiq olunmasa da, son zamanlar bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir və leksikologiyanın öyrənilməsində və tədrisində müəyyən qədər yer ayrılır³.

A.V.Kunin hesab edir ki, çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələrinin müxtəlif şəkildə yenidən mənalandırılması birbaşa olmayan adlandırma çərçivəsində baş verir. Onun fikrincə, sözlərin çoxmənalılığı ilə müqayisədə frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı az yayılmışdır. Frazeoloji birləşmə nə qədər kiçik, yığcamdırsa, bir o qədər sözə yaxın olub, məndə də mütəhərrik səciyyə daşıyır.⁴

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələr haqqında belə fərqli və rəngarəng fikirlərin olması frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətlərinin dərindən öyrənilməsində böyük rol oynayır. V.V.Vinoqradov, İ.İ.Çernişeva, A.Y.Borodulina, V.R.Jukov, L.E.Binoviç və başqa rus dilçilərinin bu sahədə apardıqları tədqiqatlar çox əhəmiyyətlidir.

Məlumdur ki, frazeoloji birləşmələrin bütün mənaları eyni xüsusiyyətə malik deyildir. Birləşmə daxilində sözlərin mənası geniş söz qrupu ilə əlaqəyə girirsə, onlar müstəqil birləşmələrdir. Lakin birləşmənin tərkibindəki sözlər məcazlaşma nəticəsində frazeoloji birləşməyə çevrilirsə, sözlər öz əsas mənasından uzaqlaşarsa, bu zaman onlar öz müstəqilliyini

¹Yenə orada, s. 14.

²Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər, Bakı: Azərneşr, 1956, s. 15.

³Arnold İ.V. The English Word. M.:Высшая школа, 1986, p. 40; Ginsburg R.Z. and others, A Course in Modern English Lexicology.M.: Высшая школа, 1979, s. 34; Hacıyeva A.H. English Lexicology. Baku: Nurlan, 2011, p. 202.

⁴Кунин А.В. Английская фразеология, теоретический курс. М.: Высшая школа, 1970, с. 93.

itirirlər. Məsələn, *to stand fire* – 1) düşmənin atəşinə davam gətirmək (müstəqil, həqiqi mənə); 2) tənqiddə dözmək isə məcazi mənədadır; *to open fire* - 1) (müstəqil mənada) “atəş açmaq”, 2) bir kəsə qarşı çıxmaq isə məcazi mənədadır.

Frazeoloji birləşmələrin yaranmasında məcazi mənə əsas rol oynasa da, frazeologizmlərin hamısı çoxmənalı ola bilmir. Dildə frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı paralel məcazlaşma nəticəsində yaranır.

Frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı əsasən lesik vahidlərin çoxmənalılığı ilə əlaqələndirilir. Yəni frazeoloji birləşmədə və ya bir komponentdə bir sıra mənaların toplanması nəticəsində çoxmənalılıq yaranır, ya da bütövlükdə birləşmənin özünün bir neçə mənada anlaşılması nəzərdə tutulur. Frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı da onların nitq prosesində, başqa sözlərlə əlaqəsi şəraitində müəyyənləşir. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin iki mənada işlənməsinə daha çox rast gəlinir. Üç və dörd mənalı frazeoloji birləşmələr isə nisbətən azdır.

Frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığının bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur:

a) birləşmənin sonradan kəsb etdiyi mənə çalarlığından biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş həqiqi mənədən uzaqlaşaraq, müstəqim mənə ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər. Məsələn, *to fly low* – 1) özünü göstərməyə çalışmaq, 2) kölgədə qalmaq, 3) özünə diqqət cəlb etməyə çalışmaq;

b) frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı ingilis dilində mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır: *heart break* (ürək sancması, infarkt) mürəkkəb söz *to break one's heart* frazeoloji birləşməsindən yaranmışdır;

c) çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin məcaziliyi ingilis dilində idiomların, ibarələrin, hikmətli sözlərin, atalar sözü və zərbi məsəllərin əmələ gəlməsi üçün zəmin yaradır. Məsələn, *mind* sözünün çoxmənalılığına nəzər yetirək:

Don't you mind, when somebody is out, he is out of sight, out of mind, nobody reminds him. Bu misalda cümlənin tərkibində olan *mind* (etiraz etmək) sözü, *out of mind* (könüldən iraq) frazeoloji birləşməsini yaratmış və cümlədə qapalı bir model təşkil etmişdir.

İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin komponentləri nitq hissələrinə görə də müəyyənləşdirilərək təsnif edilə bilər. Çoxmənalılıq bütün nitq hissələrində özünü eyni dərəcədə göstərmir. Nitq hissələri içərisində ən çox mənaları olan sözlər (frazeoloji birləşmələrin komponentləri) əsasən isimlər və fellər hesab olunur. Borodulina A.N.

göstərir ki, frazeologiyada çoxmənalılığın tez-tez təzahür etdiyi frazeoloji birləşmələr feli və ismi frazeoloji birləşmələrdir ¹. Dil faktları da bunu bir daha təsdiq edir. Məsələn, *to let one's hair down* – 1) özünü çox sərbəst aparmaq; 2) ürəyini boşaltmaq; *You can let your hair down in front of me*.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibində olan konkret isimlərin çoxnalılığı mücərrəd isimlərin çoxmənalılığından daha genişdir. Məsələn, *to be/to run at grass* – 1) istirahətdə /tətildə olmaq; 2) işsiz olmaq; *at hand/on hand* = 1) əlinin altında, lap yaxında - *He lives close at hand*; 2) tezliklə, tez bir zamanda, bu yaxınlarda - *Christmas was close at hand*.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlənən sifətlərin çoxmənalılığına da az da olsa təsadüf edilir. Məsələn, *boiled shirt* – 1) nişəstalanmış köynək, 2) zabitəli, lovğa, təkəbbürlü adam; *broken reed* – 1) davamsız bir şey, 2) zəif, etibarsız adam; *brown study* – 1) düşüncə, xəyal, 3) faydasız xəyal, boş-boş xəyal; *deaf nut* – 1) çürük fındıq, 2) boş, mənasız və s. birləşmələrdə işlənən sifətlər ikinci komponentin əlamət və keyfiyyətini bildirir.

Sifətlərin rəng, həcm, dad, qoxu, eləcə də insan və heyvanların xarici və cismani xüsusiyyət və keyfiyyətlərini bildirən növləri çoxmənalılığa daha çox meyllidir.

İngilis dilinin frazeoloji birləşmələrində fellərin çoxmənalılığı daha zəngindir. Müxtəlif hərəkət və prosesləri bildirən fellər frazeoloji birləşmələrin tərkibində çox işlənir: iş felləri, hərəkət felləri, nitq və təfəkkür felləri və s.

Fellər müxtəlif anlayışları bildirdiyindən onlar real varlıqdakı insan fəaliyyətinin müxtəlif proseslərini adlandırmağa qadirdir. Məsələn, *to take action* – 1) təşəxxüslə yerimək, qabağa getmək, 2) ölçü götürmək. *He took prompt action to defend his rights*; *to take the air* – 1) təmiz hava almaq, gəzintiyə çıxmaq, 2) sürətlə yuxarı qalxmaq, 3) qaçıb canını qurtarmaq, 4) amer.sl. qovulmaq, işdən çıxarılmaq və s.

Fellərin çoxmənalılığı onların hərəkətlə əlaqədar olması, müxtəlif obyektlərin bir-birinə oxşar hərəkətə malik olması, nominativ mənanın dəyişməsi və onların kommunikativ mühitdə işlədilməsi ilə bağlıdır.

Frazeoloji birləşmələrin işlənmə dairəsinin genişliyinə görə də fel başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Məsələn, *to make an attempt* – 1) cəhd göstərmək, cəhd etmək, 2) bir kəsin həyatına qəsd etmək (on smb's life). Buradakı *make* felinin frazeoloji birləşmələrdə işlənmə imkanları çox

¹ Бородулина А.Н. Опыт систематического анализа многозначных фразеологических единиц: Автореф. дис. ... док.филол.наук. М., 1961, с. 5.

genişdir və çoxmənəlilikin yaranmasına səbəb olan fellərdəndir və s.

Frazeoloji birləşmələrdə işlənən çoxmənəli felləri bir neçə qrupa bölmək olar: - hərəkət bildirən çoxmənəli fellər: *to be wrapped up in smth.* - 1) qapılmaq (xəyala, fikrə, işə və s.), həyatını bir şeyə sərf etmək - *She is wrapped up in her children- O, həyatını uşaqlarına sərf etmişdi*; *He is wrapped up in thought - O, xəyala bürünmüşdü*; 2) bir şeylə əlaqədə olmaq - *This country's prosperity is wrapped up in its shipping*; 3) məc. bir şeyə çulğalanmaq (bürünmək) - *The affair is wrapped up in mystery və s.*

Frazeoloji birləşmələr yaranarkən daşdığı ilkin məna əsas məna hesab olunur, sonrakı mənalar isə əlavə mənalar adlanır. Məsələn, *river* sözünün əsas mənası “çay”dır (axar çay). Amma *to cross river* frazeoloji birləşməsində işlənən *river* sözü öz ilkin, həqiqi mənasını itirmiş 1) maneəni aradan qaldırmaq /götürmək və 2) “ölmək” evfemistik mənalarında işlənmişdir.

Çoxmənəli frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik özəyi onların əsas mənasından ibarətdir. Əsas məna kimi yalnız frazeoloji birləşmənin nominativ mənası çıxış edə bilər. Mənalar arasındakı bağlılıq onların çoxmənəliliyinə sübutdur. Məsələn, *to fall* – “düşmək” felini ilə işlənən frazeoloji birləşməyə nəzər salaq. Bu fel *down* zərfini ilə birləşdikdə 1) yıxılmaq, üzüqoylu düşmək; 2) axınla aşağı düşmək (gəmi və s. haqqında); 3) amer., d.d. iflasa uğramaq mənalarında, *in* sözü ilə işləndikdə - 1) uçmaq, dağılmaq, sökülmək (dan yeri haqqında); 2) hər b. sıraya düzülmək (*Fall in!* – *Düzlən!*); *off* sözü ilə işləndikdə - 1) qopmaq, qopub düşmək; 2) uzaqlaşmaq, geri çəkilmək; 3) azalmaq, zəifləmək; 4) pisləşmək, tənəzzül etmək; *out* zərfini ilə işləndikdə - 1) tökülmək, yağmaq; 2) savaşımaq, arası dəymək, küsüşmək və s. kimi mənalar kəsb etmişdir. Bu mənalar bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bunları birləşdirən semantik özək, əlbəttə, ilkin mənadır, felin nominativ mənasıdır. O biri mənalar isə ardıcıl olaraq həmin məna ilə bağlıdır.

Cümlədə istifadə olunmuş çoxmənəli frazeoloji birləşmənin uyğun mənası *mətn daxilində* təyin olunur. Mətdən asılı olaraq çoxmənəli frazeoloji birləşmənin mənası dəyişə bilər. Frazeoloji birləşmələrin müxtəlif mənalara malik olmasına baxmayaraq, mətn onun “xüsusi” mənasını konkretləşdirir. Mətn frazeoloji birləşmələrin çoxmənəliliyini aradan qaldırır, onu hər dəfə müəyyən istiqamətə yönəldir.

ÇFB-lər mətdə işlənilərkən təkmənəliliyə daha çox meyli olaraq, situasiyaya uyğun olan mətdaxili mənanı əldə edirlər. Məsələn, *of (on) one's own head* - 1) şəxsi fikir, müstəqil, öz təşəbbüsünə görə; 2) özbaşına, öz-özünə. Bu frazeoloji birləşmədə “head” sözü öz ilkin mənasından

uzaqlaşaraq iki mənada işlənmişdir, lakin birləşmə daxilində özündən əvvəlki sözlərlə birləşərək “müstəqil, şəxsi” mənalarını kəsb etmiş və aşağıdakı mətn parçasında ancaq bir mənə, təkmənalılıq yaratmışdır. *It may go off of its own head?* (189) = Bəs birdən o (tapança nəzərdə tutulub) öz-özünə açıldı? Demək, burada mənaların dəqiqləşdirilməsi mətn vasitəsilə mümkün olur. Mətnin xarakterinə və məqsədinə müvafiq olaraq, həmin mənələrdən yalnız biri işlənir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əlavə məntiqi mənə çalarları ümumxalq səciyyəsi daşıyır, onların fərdi mənaları ancaq mətn daxilində anlaşılır ki, onlar da kontekstual mənə adlanaraq mənə strukturunu təşkil edir. Kontekstual mənə yalnız müəyyən bir mətn ilə əlaqədar olduğundan, başqa mətnlərdə onlara təsadüf edilmir və "müəllif ifadəsi" adlanır. Belə ifadələr ümumxalq dilindən uzaqlaşır və müəllif özü onu lazım bildiyi tərzdə işlətməyə çalışır, onu özünün subyektiv hissələrinə tabe etməyə cəhd edir.

Mətni mənə nə qədər fərdi olsa da, əsas mənədən ayrılı bilməz, belə ki, adresat və adresant birləşməni aydın şəkildə anlamalıdır, çünki, ünsiyyət zamanı işlədilən birləşmə hər iki tərəf üçün anlaşılıq olmalıdır, əks təqdirdə deyilən fikir müsahib üçün aydın olmaya bilər.

Kontekst frazeoloji birləşmələrin gizli mənalarını üzə çıxardır və çoxmənalılığın yaranmasına səbəb olur. Kontekstin köməkliyi ilə aşkar olunan mənələr birləşmənin komponentlərinin semantikasını ilə sıx bağlıdır. Ona görə də onlar lüğətlərdə əsas sözün frazeoloji birləşmələr yuvasında verilir.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin hər bir mənəsi prinsip etibarını ilə bərabər hüquqlu sayılır. H. Bayramov çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin malik olduğu mənələrdən məhz hansının ifadə etməsini müəyyən edən mətni “dar mətn” adlandırır¹.

Frazeoloji birləşmənin mənasının açıqlanması üçün bəzən bir cümlənin olması kifayət etmir. Bu zaman mətnin geniş planda götürülməsi lazım gəlir. Yəni frazeoloji birləşmənin mənasını düzgün aydınlaşdırmaq üçün bir cümlə kifayət etmir, ancaq əvvəlki və sonrakı kontekstdə verilmiş hadisələrlə tanış olandan sonra aydınlaşır ki, frazeoloji birləşmə hansı mənədə işlənmişdir.

Məsələn, *to come to one's senses* frazeoloji birləşməsinin iki mənəsi vardır: 1) ağıllanmaq və 2) özünə gəlmək. Hər ikisi də bədii ədəbiyyatlarda

¹Bayramov H.A. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s. 27.

və lüğətlərdə işlənir. Məsələn, 1) *Now Aileen, will you hush?... You will come to your senses and be responsible, or I will leave you tomorrow as sure as I am here*” cümləsindəki *come to your senses* frazeoloji birləşməsi “ağıllanmaq” mənasında işlənmişdir. Amma “*Riccardo seems to think it was rather badly done, but that may be professional jealousy. Anyhow, when I came to my senses an old native woman had taken me in far Christian charity – that sounds queer, doesn't it?*” mətn parçasında isə həmin frazeoloji birləşmə “özünəgəlmək” kimi tərcümə olunur.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil beş bölmədən ibarət olub ÇFB-lərin yaranmasında somatizmlərin rolundan, onların variantlığından, omonimlərlə oxşar cəhətlərindən, bu birləşmələrdəki privativlikdən bəhs edir.

Dilin semantik sistemindən asılı olaraq, frazeoloji birləşmələrin komponenti kimi müxtəlif somatizmlər çıxış edə bilər. Somatizm termini yunan mənşəli olub, soma “bədən, bədənə aid” sözündən yaranmışdır. İngilis dilində çoxmənalı somatik komponentli frazeoloji birləşmələr leksik cəhətdən oxşar olsalar da, semantikasına görə fərqlənirlər. Məsələn, *to lose one's head* (başını itirmək) frazeoloji birləşməsinin semantik tutumu genişdir – 1) bir şeyi düşünmədən etmək, 2) özünü itirmək, 3) pis adamlarla oturub durmaq, 4) çətin vəziyyətə düşmək, düşdüyü vəziyyətdən çıxma bilməmək və s. Burada *head* somatizmi bütün mənalarında qismən də olsa, öz leksik mənasını saxlamışdır, amma semantikasınca xeyli fərqlər vardır.

Somatizmlər arasında *mouth* sözü frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığının yaranmasında daha fəaldır. Bu somatizm nitq fəaliyyəti ilə bağlı olduğundan daha çox frazeoloji birləşmə yaradır. Məsələn, *to put words in (into) smb's mouth* - 1) bir kəsi danışdırmaq, 2) bir kəsə dil vermək; *to speak with full mouth* -1) ağız dolusu danışmaq, 2) ürəkdən, səmimi qəlbədən danışmaq; *to open full mouth* - 1) söyüşmək, abrını vermək, 2) ağzından çıxanı demək, böyük-küçük saymamaq və s.

Frazeoloji birləşmələr başqa dil vahidləri kimi məzmun və ifadə variantlığına malikdir. Frazeologizmlərin variantlığı ancaq onların ifadə formasında mövcud olur. Frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin sabitliyinin pozulması variantlıq üçün şərait yaradır. Sabitlik çox vaxt nisbi xarakter daşıdığından frazeoloji birləşmələrin müxtəlif variantlığı yaranır və nəticədə eyni bir vahidin bir neçə variantı meydana çıxır. Məsələn, *draw the curtain (over something)* - 1) susmaq, bir şeyi gizlətmək; 2) bir şeyi göz qabağına gətirməmək, pərdəni qaldırmamaq. Bu birləşmə *lift the curtain over something* və *raise the curtain over something* kimi də

variantlaşır.

Frazeoloji variantlar eyni distribusiyalı vahidlərin ehlə şəkil formasıdır ki, burada əvəzlənən komponentlər frazeoloji birləşmələrin daxilində funksional, ekspressiv üsluba malik olaraq, işlənmə tezliyinə görə birbirindən fərqlənirlər. Məsələn, *die in the harness* birləşməsi bir neçə variantda işlənə bilər: *die in one's boots/ die in one's shoes/ die with one's shoes/ die with one's shoes on* - 1) vaxtıdan qabaq ölmək, gözlənilmədən ölmək; 2) bir kəs tərəfindən öldürülmək, qəsd edilmək və s.

Çoxmənalılıq bir çox hallarda omonimliklə üst-üstə düşür və bu zaman qarışıqlıq yaranır. Belə ki, çoxmənalılıq nəticədə omonimliklə qovuşur. Bu özünü frazeoloji sistemdə daha qabarıq göstərir. Misallara nəzər yetirək: *sad dog* - 1) (zaraf.) şuluqçu, dəcəl; 2) kədər doğuran, qəm gətirən, qəmgin .

Frazeoloji omonimlərin yaranma yolları müxtəlifdir. Belə ki, onların bəziləri ÇFB-lərin dağılması və ya parçalanması nəticəsində yaranmışdır. Bu dağılma həmin frazeoloji birləşmənin uyğun mənalarının differensiasiyası ilə bağlıdır. Yəni frazeoloji omonimlər fonetik cəhətdən identik komponentlərdən ibarət olub, ilkin mənə ilə bağlı olmayan müxtəlif mənələrə malik olurlar. Bəzi frazeoloji birləşmələr isə nominativ məzmunlu sərbəst birləşmələrlə fonetik cəhətdən eyni olur və bu zaman frazeoloji birləşmələrlə sərbəst birləşmə arasında omonimlik yaranır. Məsələn, *to speak through the nose* – burnunda danışmaq. Bu frazeoloji birləşməni bir neçə variantda anlamaq olar: xəstələnərkən burnunda danışmaq, anadangəlmə qüsurun nəticəsi kimi burnunda danışmaq; yaxud da, *to put (bring) smb. on his knees* – bir kəsi ayağa qaldırmaq, həqiqi mənada isə "kimisə dizi üstünə qoymaq" anlamındadır.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin bütün mənələri bir əsas mənə ətrafında qruplaşıb bir sistem təşkil etdiyi halda, omonim frazeoloji birləşmələr bir-biri ilə əlaqəsi olmayan dil vahidləridir. Omonim frazeoloji birləşmələr formaca eyni, mənəca müxtəlif birləşmələr olduğundan onların arasında heç bir mənə əlaqəsi olmur. Belə birləşmələr mənəca fərqli olur, lakin eyni cür deyilir.

Dil vasitələri sırasında iş, hal, hərəkətin baş tutmamasının, icra oluna bilməməsinin ifadə olunmasında privativ frazeologiyanın əhəmiyyətli yeri var.

Çoxmənalı privativ frazeoloji birləşmələr həm bilavasitə dilin semantik sistemi daxilində, həm də mətndə inkarlaşdırma, yoxluq anlada bilər. Dilin semantik sistemi daxilində privativ yük sema inkarlığı kimi yaranır, inkarlıq mənəsi frazeoloji birləşmənin semantik strukturunun

zəruri məna konstituentinə çevrilir¹.

İngilis dilində ifadə olunan çoxmənalı frazeoloji birləşmələr həm implisit (gizli), həm də eksplisit (açıq-aşkar) səciyyəli olurlar. Məsələn, *a squeezed orange* – 1) lazımsız adam, 2) avara-avara gözən adam, 3) xeyirə-şərə yaramaz adam; *for a nut* – 1) əbəs yerə, 2) əsla, qətiyyə. *She sings well, but she can't dance for nuts; to do one's nut* – 1) hirsənmək, acıqlanmaq, 2) cin atına minmək - *She will do her nut when she sees the broken window*

Üçüncü fəsil "İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin funksional və üslubi xüsusiyyətləri" adlanır. Burada frazeoloji birləşmələrin üslubi baxımdan bölgüsü verilir, bu birləşmələrdə obrazlılığın ifadəsi aşkarlanır, məna dəyişmələrinin ÇFB-lərə təsiri və onların metafora əsasında funksionallığı göstərilir, tərcümə zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən bəhs olunur.

Frazeologizmin hər hansı bir üslubda işlənməsi tarixi mahiyyət daşıyır. Bu səbəbdən də dilin bugünkü inkişaf mərhələsində bir sıra ÇFB-lərin mənalı neytral üslubda işlənilir, çünki neytral üslub keçid xarakterlidir. Belə ki, müəyyən mərhələdə danışıq üslubuna və ya kitab üslubuna məxsus frazeoloji birləşmələr tədricən neytrallaşa bilər. Nitqdə dilin bütün üslubları əhatə olunur. Məsələn, *over head and ears//up to the ears* - 1) d.d. (*in debt*) - qulağın dibinə qədər borclu olmaq. Bu birləşmə həmişə *to be* feli ilə işlənərək danışıq üslubunda işlənilir, ikinci mənası isə 2) xirtdəyə qədər işi olmaq - neytral üslubda işlənilir. Bəzən isə hər iki mənası danışıq üslubunda istifadə olunur.

Neytral üslubda işlənilən çoxmənalı frazeoloji birləşmələr dilin bütün üslublarını əhatə edir. Danışıq üslubuna məxsus frazeoloji birləşmələr özünəməxsus ekspressiv üslubi çalara malikdir. Məsələn, *to bother one's head* frazeoloji birləşməsi həm də *to bother one's brain* kimi də işlənilir. Amma 1-ci variant neytral üslubda işlənərək ekspressiv üslubi çalara xidmət edir: (1) baş sındırmaq; 2) beynini yormaq; 3) bir kəs üçün narahət olmaq.

Danışıq üslubunda frazeoloji birləşmələr obrazlı səciyyə daşıyır, nitqə sadəlik, səlislik və gözəllik verir. Elə buna görə bu tipli frazeoloji birləşmələr bədii əsərlərdə çox istifadə olunur.

ÇFB-lərdə obrazlılıq əsas xüsusiyyətlərdən biri olduğu üçün onların məzmununda ilkin məna qismən də olsa saxlanılır və yeni məcazi mənada

¹Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 220.

özünü göstərir. Bu zaman frazeoloji birləşmələrin semantik dairəsi genişlənir və çoxmənalılıq yaranır.

Frazeoloji birləşmələrdə yeni mənaların yaranma səbəbi əsasən, ekstralingvistik faktorlarla bağlıdır. Yeni yaranan mənaların hansı üsullarla meydana gəlməsi dilin daxili qanunları ilə əlaqədardır. Belə ki, ekstralingvistik amillər hər bir dilin tarixi inkişafı zamanı yaranır və frazeoloji birləşmələrin yeni mənada işlənməsinə səbəb olur. Semantik derivasiya adlanan belə üsul mövcud olan əşya və hadisələrin müəyyən situasiya ilə birləşməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, *black out* - müvəqqəti huşunu itirmək. Bu ifadə eyni zamanda "şəhərin işıqlarının sönməsi nəticəsində zülmətə qərq olmaq" anlayışını da verir. Belə ki, "gözləri qaralmaq", "huşunu itirmək" mənalarında olan *black out* ifadəsi müasirləşərək yeni mənə almış və "zülmətə qərq olmaq" kimi də işlədilir. Halbuki, *blackout* isimdir, mürəkkəb isimdir, bir sözdür "zülmət" anlamındadır.

Frazeoloji birləşmələrdə məcazlaşma yolu ilə mənə genişlənməsi hadisəsi daha geniş yayılmışdır. Bu zaman, *to get, to give, to go* və s. felləri ilə yaranan frazeoloji birləşmələr çoxmənalılıq yaratmaqda daha aktiv olurlar. Bəzən isə əksinə olur. ÇFB-lər tarixi inkişaf prosesində özlərinin əvvəlki mənalarından birini, yaxud da bir neçəsini itirir.

Frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığının yaranmasında sinekdoxaların da rolu az deyildir. Burada eyni söz frazeoloji birləşmə daxilində həm bütövü, həm də bütövün hissələrini bildirir. Belə ki, birləşmə daxilində komponentlərdən biri bütövə aid olur.

Oxşarlığa, funksionallığa görə yaranan çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin mənə qruplarından olan metaforaya uyğun gəlir. Metaforalar çoxmənalılığın əlamət üzrə keçməsidir ki, burada həm konkret, həm də mücərrəd anlayışlar, yeni mənalar yaranır, Eyni zamanda mücərrəd anlayışlar da çoxmənalılığa məruz qalır. Məsələn, *on the level amer.* 1) vicdanla; 2) doğru, düzgün, gerçək.

He acted on the level; I'm glad you came here and told me, but why don't you tell everybody? If you are really on level.

Burada olan "level" sözü mücərrəd anlayış olsa da, metafora təşkil edir. Lüğətlərdə "level" sözü "səviyyə, lay, təbəqə" mənalarında verilmişdir, amma bəddii ədəbiyyatlarda bu mücərrəd anlayış söz qrupu (on the level) yaradaraq çoxmənalılığın yaranmasına səbəb olmuşdur. Yaxud da, *for nothing* – 1) əbəs yerə; 2) məqsədsiz; 3) pulsuz; 4) elə-belə (havayı) – *You think I will give my yacht for nothing? You think I'll risk my life for love of the old gentleman.*

Göründüyü kimi, *for nothing* çoxmənalı frazeoloji birləşməsində bütün mənalar nothing sözü ilə əlaqədardır. Mənalardan hamısında inkarlıq saxlanmışdır. Deməli, inkarlıq əsasında oxşarlıq və s. assosiasiyalarla əlaqədar metaforik, qüvvətli, ekspressiv çalarlar yaranmışdır.

Frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi və tədqiq edilməsi zamanı qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri onların tərcümə olunmasında yaranan problemlərdir. ÇFB-lərin bir dildən başqa dilə tərcüməsi zamanı onların semantik dərəcəsi mühüm rol oynayır. Belə ki, ÇFB-lərin semantik bütövlük dərəcəsi yüksəldikcə və güclü emosionallıq, obrazlılıq qazandıqca onların başqa bir dilə sözbəsöz tərcümə edilmə, yəni kalkalaşma imkanı azalır. Çünki, başqa dildən keçmiş frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti özlərində dil daşıyıcılarının spesifik milli xüsusiyyətlərini və məişətini səciyyələndirən mənə çalarlarını daşıyır. Ona görə də bir dilin frazeoloji birləşmələri başqa bir dilə tərcümə olunarkən mənə və üslubi çalarlığına görə ekvivalent olan frazeoloji birləşmələrə çevrilirlər. ÇFB-lərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı onların ekvivalentliyi əsas götürülür. Ekvivalentlik frazeoloji birləşmələrin məzmun cəhətdən tam və ya qismən eyniliyi kimi anlaşılır.

Frazeoloji vahidlərin bir dildən digərinə tərcüməsinin mümkün olmadığına səbəbini dillərin milliliyi ilə əlaqədardır.

Tərcümə prosesində hər hansı bir frazeoloji birləşmənin çoxmənalılığı kontekst daxilində təhlil olunarkən frazeoloji birləşmənin hansı mənada işləndiyini müəyyənləşdirmək mümkün olur. Bu iş insan beyninin mülahizələri əsasında reallaşır. İnsan əldə etdiyi təcrübəyə, biliyə əsasən verilmiş vəziyyəti təhlil edir və mətn daxilində onu reallaşdırır.

Dissertasiyanın Nəticə hissəsində tədqiqat işinin əsas məzmunundan, eləcə də araşdırmalardan irəli gələn elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

1. Frazeoloji birləşmələrin mənalardırın yaranması mərhələlər üzrə gedir və uzun inkişaf dövrü keçir. Onlar əvvəl okkazional xarakter daşıyır, sonra sabitləşərək frazeoloji birləşmələrin yeni bir mənasına çevrilir;

2. ÇFB-lərin sabitliyi semantik, morfoloji və sintakik səviyyədə araşdırılır. Onların mənə sabitliyi çoxmənalılıqda ən mühüm əlamətlərdən biridir. ÇFB-lərin başqa bir kateqorial əlamətlərindən biri məcazlaşmadır;

3. ÇFB-lərin semantik bütövlük dərəcəsi əsas amildir. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin semantik bütövlük dərəcəsi yüksəldikcə, onların çoxmənalılıq kəsb etmə imkanı azalır;

4. İngilis dilində ÇFB-in əksəriyyəti feli frazeoloji birləşmələrdir.

Onların əksəriyyəti hərəkət, icra, anlama, qavrayış və s. bildirir, sifətlər az təsadüf olunur, say tərkibli ÇFB-lərə isə daha az rast gəlinir; frazeoloji birləşmələrin tərkib elementləri leksik cəhətdən yeniləşdikcə frazeoloji variantlar, çoxmənalılıq və yaxud sinonimlər yaranır, bəzən bir mətn daxilində eyni frazeoloji birləşmə bir neçə variantda işlədilir, çünki onlar eyni mənbədən törəyib, eyni inkişaf yolu keçmiş birləşmələrdir. ÇFB-in ən çox işləndiyi sahə ümumxalq danışığı dili və bədii ədəbiyyatdır;

5. ÇFB metaforik səciyyə daşdığından fikri poetik fiqurlar vasitəsilə ifadə edir, ona görə də onların arasında dominant frazeoloji birləşmə olmur. ÇFB-lər milli xüsusiyyət əks etdirdiyindən onlar başqa dilə tərcümə edilərkən ya ekvivalent tərcümədən, ya da izahlı tərcümədən istifadə olunur;

6. ÇFB bədii və publisistik üslubda zəngin məna çalarları qazanır, çünki belə üslublar başqa üslublara nisbətən ekspressivlik, obrazlılıq, bədii çalarlıq cəhətdən daha geniş əhatə dairəsinə malikdir, bu da onların əksəriyyətinin danışığı üslubuna xas olmasından irəli gəlir;

7. ÇFB-lərin tərkibi leksik dəyişikliyə məruz qalır, bu zaman yeni ÇFB-lər yaranır. ÇFB-lərin yaranmasında məna köçürmələrinin əhəmiyyəti böyükdür, onlar kontekstdən asılı olaraq, müxtəlif mənalar kəsb edirlər.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müxtəlif elmi məcmuələrdə çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Frazeoloji birləşmələrdə çoxmənalılığın müəyyənləşdirilməsi // Elmi Xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 2, s. 227-231
2. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin bəzi xüsusiyyətləri / Tədbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Beynəlxalq Elmi Konfrans. Bakı: ADU, 2012, s. 30-32
3. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin mətnlə əlaqəsi // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2012, № 4 (84), s. 19-20
4. İngilis dilində frazeoloji çoxmənalılığın semantik xüsusiyyətləri // Humanitar elmlərin öyənələsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2013, № 4, s. 21-24
5. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin frazeoloji omonimlərlə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. Bakı: Nurlan, 2014, № 2, s. 195-200
6. Frazeoloji çoxmənalılığın tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: ADU, 2014, s. 25-28
7. Polysemantic Phraseology in English // Вестник КазНУ, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, 2014, № 4-5 (150-151), с. 70-73
8. Семантическая структура многозначной фразеологической единицы // Хабаршы Вестник. Qazağıstan, Astana, 2014, № 10 (24), с. 43-48.

МНОГОЗНАЧНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Настоящая диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

Во введении обосновываются актуальность темы и научная новизна работы, определяются объект и предмет, цели и задачи исследования, основные положения, вынесенные на защиту, а также дается информация о теоретическом и практическом значении диссертации, методах, апробации и структуре исследования.

Первая глава диссертации называется "Исследование многозначных фразеологических сочетаний в английском языке". Здесь рассматриваются способы определения фразеологических сочетаний, их специфические особенности, связь с текстом и показывается многозначность компонентов по частям речи.

Вторая глава диссертационной работы называется "Семантические особенности многозначных фразеологических сочетаний в английском языке". Здесь анализируются роль соматизмов в образовании многозначных фразеологических сочетаний, их варьирование, сходные и различительные черты с омонимами, пути образования, а также присущая им привативность.

Третья глава озаглавлена "Функционально-стилистические особенности многозначных фразеологических сочетаний в английском языке". Здесь выявляются стилистические возможности фразеологических сочетаний, образность их выражения, изменение значения, функциональность на основе метафор и проблемы, возникающие при их переводе.

В заключении диссертации представлены основные выводы и обобщения, вытекающие из содержания исследования.

В приложении представлен словарь многозначных фразеологических сочетаний.

POLYSEMANTIC PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS
IN ENGLISH

Summary

The present thesis deals with polysemantic phraseological combination in English. It comprises Introduction, three chapters, conclusion, the list of used literature and appendix.

Introduction substantiates the urgency of investigation, determines the aim and its goal, theoretical and practical significance, its object and subject, the method of investigation in the research as well as provides brief information on the structure of the thesis.

The first chapter entitled "Investigation of Polysemantic Phraseological Combinations in English" covers the determination of polysemantic phraseological combinations, their specific features, connection with context and classification according to the parts of speech.

The second chapter is called "Semantic Features of Polysemantic Phraseological Combinations in English". It deals with the role of somatizms in coining polysemantic phraseological combinations, their variants, the similarity and differences between polysemous and homonymous phraseological combinations.

The third chapter named "Functional-stylistic features of Polysemantic Phraseological Combinations in English" represents stylistic features of polysemantic phraseological combinations, their expressiveness and functions on the basis of metaphor and the problem of translation are settled in this chapter as well.

The Conclusion summarises the basic results of the investigation.

The Glossary of Polysemantic Combinations is given in the Appendix of the investigation.

Çapa imzalanıb: 14.10.2016
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ЭСМИРА ШАФА ГЫЗЫ БЕХБУДОВА

МНОГОЗНАЧНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ
В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2016